

מקרא ואגדה ביצירת ביאליק*

ומבושתי לא האמין אלא בהתגלות הלב האחרונה בתמצית הכתוב האנושי. ותמצית זו מצא בלשון האגדה אשר אליה קרא את הדור. אשר בה ראה מקור מרפא וסם ויכוח מכל עפת יתר — ממה שהוקיע בשירתו המאוחרת כ"שפת פגולים" ש"מלה אין בקרבה אסר לא נטמאה עוד עד שרשה".

כה גלחנו בו שני האלמנטים האלה — הנבואה והלידיקה, הפאטוס והאלגיה עתרת "העוה המתנמנם" והשפע שבויר תור. שניהם סימנו רגעי עליה רגעי כבוש של שני קצות הרוח האנושית. כי נתחקה על שרשי נפשו ויצירתו של ביאליק, ינצנצו הליפיות פלגי ריגה אלה, והם, ההומים בעצם בשירת כל משורר, נפרדים ונאחדים כאן באופן מופלא ביותר — ואולי לא נתגלה סימנה המובהק של שירת ישראל ביתר שאת משנתגלה במלחמת ה"מקרא" וה"אגדה" שביצירת ביאליק.

חתימה זו לפשטות, לדפני הצבעונית וההתרוונות שבהבעה, שנמסרה לו בעי קר מאחד העם, ושהוטבעה, אולי בהכרתו יותר משהוטבעה בדמו, היתה גם חתימת הזמן, שעיף מצביונה של ההשכלה, מלשונה וממראותיה. ההגמוניה המקראית התחילה מעיקה. אמנם עמה באה התנערות ראשונה, והיא שהקימה את מאפן את מיכ"ל, אח יל"ג — אנשי חזון ואנשי קרב. אבל הגיע ימים, שנעשה צר במחיצתה — ימים שתבעו אחרת. לאנשים כמנדלי היה זה צורך יצירה; לאנשים כצווייפלי היה זה צורך נפש. ואף שאותה שעה שבה והתחדשה גם הלשון המקראית על ידי פרישמן, בוקי בן יגלי, י. מ. פינס — קם רעב לאגדה. חבת ציון, שתבעה רוח מלא, לבביות מלאה — שתבעה הגשמה וחזרה אל המסורת, הווקקה למעיונות חדשים. דוקא האגדה, שזלזלו בה גדולי ההשכלה, ויליג בראשם, נעשתה החומר שחיוק את הספרות של שנות השמונים, שעמדה בשלכת ההשכלה. היא שחיימה גם את המליצה התנ"כית, שהתחילה מתנוונת בתחומיה הסגורים. נפש הדור ושירת הדור — שתיהן היו זקוקות לצימחיה דיקורטיבית פחות, אבל קרובה יותר. קרקעית יותר. לא מנדלי ופרץ בלבד שבאו אל האגדה מעברים שונים. כי אם גם פרישמן, שלא זו כל ימיו בלי עניית חן תנ"כית, קידם בשמחה את "שיתיה מני קדם" של יעבץ, זה שהיה מבעלי האגדה הראשונים. כל שעצמה הפריחה בלבבות, גדל הצמאון לאחיות עמקים לרטיבות עמקים. כל שיר, כל קטע של פרוזה, שנצנץ בהם משהו מאבי עמקים אלה, קבע חן חדש, חן נוסף, ו"חן נוסף" זה היה חן האגדה.

הרוחות המנשבות באו מכל צד. הש" פיע גולדפדן, שהרניק את הרחיב היהודי בפזמון העממי, השפיע ק. א. שפירא בחזיונותיו האגדיים, ובעיקר פרוג, ששירתו, ינקת משד האגדה, וביאליק, שהיה כמשורר איש הפאטוס ואיש הנשגב, שמח לקראת ההבעה האגרית שאינה פאתטית ואינה נשגבה. היא נעשתה לו הכסוי, שבו ראה כל ימיו את פלאי הבגרות בספרות, את עליית האדם בכלל, הוא, שברגעי הגדולים הרתיק את חלל העולם מסביבו ת"ק פרסא ע" ת"ק פרסא, העריץ את אחד העם, אה פושקין, שהתביישו להרים קול אכן, — הוא העריץ גם את שפס פ"ד — על חכמתו ועל "פראותו" בכסוי כאחד.

שגרת הלשון היא אם ציינתי את שתי התכונות כ"מתנגדות" זו לזו. ודאי שצרכי ההבעה ואמצעי ההבעה אינם יכולים להיות בני אופי אחד בכל זמן. ואם אחד העם הצליח לזכא בקרבו את "לשון המראות", הרי בדרך הבעה זו עצמה היתה כלולה עצם תורתו. הכשרת הדור לתפיסה בראיה מיושבת בלי שמץ הבלטה ובלי שמץ העלמה ברוח, ששירת ביאליק, המוכיחה והתור בעת, חייבה אמצעי כסוי אחרים. והפאטוס בה לא נראה כ"הבלטה" גם בהגיעו למרום בשויו הנשגב, — פשוט קשום שבטוי זה היה מחויב התוכן. אף על-פיכך בקש ביאליק כל ימיו להנמיד את קולה להשיג את פשטות האגדה, ורק היד הגדולה שהיתה עליו פעם בפעם היא שעקרה אותו מאוקה ספירה, שהש" תוקק לה ביותר.

(סוף בעמוד 4)

תקופות מסוימות של מקרא ושל אגדה אותה ריפאקציה נגד הצבעונית המקראית. המטשטשת ומס" אתה כבחין את רישומיה גם בעצ" שלטונו של המק" רא בתקופת ההש" בה במדה שניתן להבחין אותה בכל"ן הפוך בימינו. ימי השאיפה לפרוזה לדיוקה. פעם בפעם קמים בלב כל אחד מאתנו הגעגועים על צליל הפלאים התנ"כ"י, על ניב הילדות המתרוגן.

ביאליק כאיש המקרא המובהק, ואותו ביאליק כאיש האגדה — הדיון בנושא זה, שהעסיק בודאי רבים מאתנו, נראה לי פורה מאד כהארה נוספת לאישיותו וליצירתו של משוררנו. בין שני הקטבים האלה התנוודדה נפשו כל ימי חייה. שני היסודות האלה שלטו בו כאחד ומשכו אותו כאחד. כלפי חוץ נדמה היה, שבחר לו את סגנון המקרא לדברי שירה ואת סגנון האגדה לדברי פרוזה, ו"חלוקה" מדויקת זו כמעט שהעליבה... אבל גם בדיקה קלה תוכיח ש"קו ישר" זה אינו קיים כל-עיקר, — שהחלוקה הסגנונית מורכבת ביצירתו ובתפיסתו הרבה יותר מששיערנו, ושהבעיה כולה אומרת: דרשני!

*

ביאליק עצמו הרבה להטעים בכל הזדמנות, בדברים שבכתב, וביחוד בדברים שבעל פה, הלכות יצירה והלכות סגנון, ואין ספק שכמה מדעותיו היו בנות קבע, פרי נסיונה של יצירה. אבל בגשתו אל המלאכה שכח את משנתו ולא נשמע אלא לאמצעים שנתבעו לבטוי לבבו באותה שעה. ברור, שמראש שית דרכו, לפי כל מה שקלט בבית אבא ובבית המדרש, לפי כל מה שהניחילתו ההשכלה המקראית (מאפו שהשפיע עליו השפעה עצומה: יל"ג שהיה ראש מחנכיו), ראה את העולם דרך שתי אספקלריות, אבל לא תמיד בבת אחת, אלא — על הרוב, בזו אחר זו. זה היה מקור כוחו. כשם שהיה במדה רבה — גם מקור צמצומו. ה"כלים" ששלט בהם שליטה אדירה כל-כך, הם גם שכפו עליו כל פעם רשות אחת, — סגנון אחד וקצב אחד.

כל נפשו הלכה שבי אחרי קסמי הקדר מים של המקרא, תרועות הרים אלה שבקעו מדמו ברגעי חרדות, כי נחשפו לפניו תהומות האומה. בלא יודעים היה תמיד איש המקרא עם האש העצור רה בניבו, עם נהמת הארי הכבושה בקולו. זה היה כוחו ה"ראשוני". בו גדל עד מאד, בו הכניע לב דור, לב דורות. אבל ביודעים משך אותו "כנור האגדה", זה הקול נטולי התרועה, ניב האדם רב ההתאפקות, רב הצלילות — הלבביות הצרופה בכור נסיונות רבים, שמצאה את בטויה בתפלות יש"ראל, לצד שיתח חרישי זה שבין היהודי ובין אלהיו.

אולי דוקא משום שקול המוכיח היה קול דמו ושפע דמו התרפק לבו על האגדה כגעגועים כאלה. בניב עצור זה נה מעצמו כבש את עצמו. אותם השי"רים שבהם השיג את הניגון האגדי במלוא טהרו ודממתו, ראה כגדולי כבוד שיו, ושיריו האגדיים אינם דוקא אלה. ששליט בהם הסגנון האגדי (כ"שירי העם"), כי אם דברים מעין "הכניסיני". מעין "והיה כי המצא" — שיחות-לב גלויות אלה, שבהן חשף את נפשו ולא העטה כל מעטה ריטורי על עירום יגונה. הלא הוא הספור על "איש תמים ופשוט" שהיה "עושה וחי לו לתומן" — החרוזים אשר חינוכו דור לאמת, לפש"טות, לשנאת הפלגה בדבור ובתנועה:

נַעֲדִית קִיר קָטַנָּה לְאִישׁ הַהוּא הַיָּתֵה
וְלֵה אֶשְׁנֵב קָטָן
וְתָדִי לוֹ לְנַפְשׁוֹ וְלֹא יָדַע בָּהּ מְלָאָךְ.
וְלֹא שָׁלַט בָּהּ שָׁטָן.

את תמצית עולמו ותמצית תורתו הביע ביאליק בתרזוי ענוה אלה. לא "מלאך" ולא "שטן" — לא קדושה יתירה ולא "דימוניות" שבמליצה, כי אם אדם "עובר לו לתומן", ומפלל בדממה. זאת היתה בגרות הבטוי, שאליה שאף בעוד שבקרב נפשו שלטו כל "המלאכים", וכל ה"שטנים", הוא שניבו התלהט כפעם בפעם ואיש לא יכול לעמוד בפני אשו האוכלת, חש גם ניגוד עמוק לכל קול "חוצב להבות" — ברח מפני האש שרדפה אחריו. בימים החם, כי התעטפה עליו נפשו מכאב

אין צורך להדגיש, כי אין זאת בעיה מיוחדת לביאליק בלבד, אף כי ביציר רתו הגיעה לידי בליטה מיוחדת. שילוב יסודותיהם של המקרא והאגדה, רגעי הקירוב ורגעי הריחוק שביניהם, המש" תנים הליפיות, מהוים עד היום רוכד לאי מוצק בספרות העברית, בתרגומה הע"ב רית — משהו גלוי שצורתו לא נק" בעה, לא יוצבה גם לאחר ששבו והותכו היסודות בכור השירה והפרוזה שבודרות האחרונים. אפשר, שנגיע לידי יציקה אורגנית לאחר שהדבור העברי יבצע את תהליך ההתכה, וייצור ניב אחד וכלים אחדים להוי העברי וליצירה הע"ב רית, ואפשר, שעוד דורות רבים ההנה ההכרעה לצד זה או זה תלויה בפרט, באיטיות היוצרת; ועוד יותר — בקצב התקופה כולה. דומה שיהיו תמיד דורות של מקרא ודורות של אגדה. הוה אומר: שהריתמוס הגנפשי יהיה נוטה חליפות לכאן או לכאן.

ואולם כדאי להדגיש, שההכרעה למק"רא או לאגדה תלויה הרבה גם בגיל או סתם בפרק-חיים מסוים: לא הכלל בלבד, כי אם גם הפרט מתקרב חליפות לשני הסגנונים האלה. אין מעניני בזה אלא להאיר כמה נדנודים לכאן ולכאן שחלו ביצירת ביאליק, אבל כל אחד מאתנו היה יכול לגלות גם ברשות עצמו

(* המסה בשלמותה תבוא ב"כנסת של שנה זו.

מקרא ואגדה ביצירת ביאליק

(סוף מעמוד 3)

ספר שכל תקופה שיוצרתה היא בעלת פרצוף משלה. אין המושג של "עליה" ו"ירידה" חל עליה. מה שנקלט לדורות. סימן ש"הוצרך לדורות". הוא האמין בגניוס של העם. הבורר לצרכו נפשו תמיד לא את הפסולת, אלא את "הגלוס" קא המסולתת". כמה פעמים ניפה לסמן בדרך ציור את המבדיל בין מקרא לאגדה. והיה נוהג ביותר, שלא להעלות ושלל להוריד בדמויות, אלא להעמיד אותנו על אפיים המיוחד של "ענינם". כשאנחנו עוברים מן התנ"ך אל האגדה. — אמר פעם בהרצאה למורים — הרי זה כאילו יצאנו מתוך יער רועש ביום סערה אל קמה שפלה, אל ערבה מגדלת עשב. אבל גם "היער הרועש" וגם "הערבה המגדלת עשב" לא היו לו אלא ציורים המכליטים את סגולותיו המיוחדות של כל סוג וסוג. מה שהאגדה שונה תכלית שנוי מן המקרא, שימש לו ראיה, שאין כאן "יצירת פסבדו", כי לאם "יצירה חיונית, טבעית, מקורית". ואף על-פי-כן הכיר, כי האגדה הוא ההמשך האמתי, וכי "בעלי האגדה היו בעלי מקרא". הואיל ומעין אחד משקה את שניהם.

בצאתו מן "היער הרועש" של המקרא שמח על "הקמה השפלה" — נאחז לארס של שניהם. אבל נתלהב ביותר מן הפרימיטיב האגדה. מ"פתילה באיסוף" זו, שעל ידה מוצאים את הדינר היקר. בתום לא-פגום זה שבמשלי האגדה, בלשון-תינוקות זו שהאירה את הדברים באור לא-צפוי, ראה את כושר הלב וכושר ההבעה שאבדו לנו. בשיחה אחת ספר את האגדה, שעשתה עליו רושם גדול בילדותו: "בעולם הזה אדם יוצא ללקט תאנה בשבת. היא אינה אומרת לו כלום. אבל לעתיד לבוא אדם יוצא ללקט תאנה, היא צוחת ואומרת: שבת היום!" — והעיר בהתלהבות: כמה נפלא הדבר! הרגשת השבת שהוא נסוה כה בבליטות כזאת על כל היקום עד שכל עשב צוחק שבת היום, ואין אדם יכול לחלל את השבת, מפני שקדושת השבת נוהרת מכל העשבים". למקרא אגדות כאלה השיג, שנפשיות עשירה זו מקורה בבטוי העני, בלשון ולדים זו שאורה לא יועם והינה חן עולם.

כראש סגולותיה של האגדה ראה את הקביעות שבצורותיה. קבועות זה המגעת לידי שבלונה, היא ששמרה עליהם. דוקא מה שלא חששו למטבעית "עובלות לסוחר", הוא שעשה את כל הסגנון המסועף הזה חטיבה אחת לדוריר דורות. בספרות-עם חשוב לא מה שמתחדש יום יום ומשתכח מהר, כי לא מה שמצטרף מאליו, מה שנקבע מאליו בלב האומה. בספרות-עם אין ערך אלא למח שנקלט, למה שניתן להקלט. כושר הקליטה קובע את ערכו, מעיד על חיוניותו של הנקלט.

זה היה אחד מעיקריה, ואולי גם ראש עיקריה של משנת יצירתו. כמה פעמים, בשיחות פרטיות ובשיחות שבצבור, הטעים את רעיונו החביב, שגדולה מקור ריח שהיא מסתתרת מאחרי הבטוי השגור. מקוריות מודגשת היתה תמיד חשודה עליו — כסימן ליהירות, וגם למיעוט רצינות, למיעוט זיקה אל עצם הענין. אין ספק, שבזה שמשו לו דוגמה בעלי האגדה, שבקשו תמיד להסתתר מאחרי הפסוק — אפילו הפסוק הנדוש ביותר. "מי שיש לו הרבה פירות, מבקש לו גם סמוכות" — דרש בזכות הפסוק, ובנוסף אחר: "האילנות המסורבלים פירות צריכים לכלונסאות יבשים כדי להסמך עליהם", ולבסוף: "כל פייטן נסמך על פסוקים הסמויים מן העין"... בזה, כמוכן, שמשו דוגמא לתוחלתו יצירת עצמו, שאת כולה מפעמת השמחה לשלב את החדש בישן, וכליכך גדלה הוכחתו באמתו זו, שלא חשש לבטוי קיצוני, ופסק פעם: "יש לכל יצירה זכות אבות, ויצירה שאין לה זכות אבות, היא אילן סרק"...

הטפול באגדה הוא שחיוק בו — ואולי הוא גם שהוליד בו — את תורת ה"נוסח".

היה יום שלא מצא מאמר באגדה, שהוא מכוון למושג הריף של זמננו. תמיד העיר אותנו על תובתנו, "לתרגם את האגדה ללשון זמננו", "להסתגל ללשון האגדה", וכליכך הרבה בעצמו להסתגל לה. עד שבתחיל: רואה כמעט את כל חזיונות החיים והיצירה דרך אספקלריה שלה.

ידוע ידע בעומק לבו, כי לא הגיעה יצירת האומה למדרגה גאונית יותר משהגיעה ביצירת המקרא, ויתכן שהתפעל בעיקר מן ההפתעות שבאגדה. מאותה כינה שאננה שהאירה לו פתאום כמטבע של זהב לאחר שעמל וכבר הררי חול... את התנ"ך אהב אחרת. בו אהב את ההתעוררות הראשונה, את השגשוג הראשון — את ניבו שעמד כלכלובו לעולם, בעוד שהאגדה היתה לו הפרי הבשל, השקוף — מסקנות החיים האחרונות.

את הדעה הקדומה של ההשכלה נגד האגדה ראה לא רק כיהירות "קלטיציסטית", שאינה מסוגלת "לרדת" ליצירה העממית, אלא פשוט, גם כקוצר ההשגה לגבי דברי שירה בכלל. היה אוהב להביא את המאמר: "אין מלמדים דברי אגדה לא לדרומי ולא לבבלי, מפני שהם גסי רוח ומעוטי תורה". רמז, שהשגת האגדה מחייבת לב פתוח ורוח מעודנת יותר מסוגי ספרות אחרים, שאתה עומד על מובנם גם בסקירה חיונית.

חפצו היה להגיש את האגדה בצורה ההוגנת לדור, כדי לקרבה אליו, להעביר אל תחומי מושגיו. לא חפץ שיראוה כאלגוריה, כהרמב"ם, כי אם כדרך של תפיסה עממית והסברה עממית. חפץ להעביר אותה מן הספירה של ספרות קודש לספירה של ספרות חול, — הוה אומר: לראות בה גלויי רוחה של האומה, שאינם קשורים דוקא בדוגמה דתית.

בניגוד לבעלי השיטות על תקופות של עליה ותקופות של ירידה ביצירה,

• מובן, שהיו משכילים, כרנ"ק, שנמנו בין סניגוריה המובהקים של האגדה (אף ביאליק הושפע בלי ספק הרבה ממנו בדעותיו על האגדה). אבל גם רנ"ק, בכל חדירתו העמוקה, לא השיג את האגדה שהייתה שלמה. לא תפס ביחוד את ההומור ולא נתן דעתו על היסוד הפולקי לורי שבה (עיין "האגדה ובעלי האגדה", סעיף ו', מונה"ז, הוצאת "עיונות", עמ' רנ"א).

והאיו זה מטבעו של התווה, שהיותו האמתית בעלמה גם ממנו ושהוא שרירי בספירה אחרת מזו, שאליה תשוקתו יום-יום? אנחנו הכרנו את ביאליק בפשטותו הקיצונית, ראינוהו בבגדי חול כל הימים, — ודוקא משום כך נראו לנו רגעי הודגקותו כטבעיים ביותר, בעוד שהיוצאים יום יום ושעה שעה בבגדי יום טוב השודים עלינו בירתר, אמור-מעתה: "קודש וחול" לא תמיד סותרים זה את זה.

גם לביאליק לא היו מקרא ואגדה ספירות שהאחת גבוהה מחברתה. הוא קידש כמדה שוה את שתיהן, בהגעים בודדים, רגעי חסד, גם קירב שני עולמות אלה בשירתו עד מאד, ומתוך התקרבות זו נאחזה בעצם שירתו הלירית. כל פעם שאירע הפלא והריתמוס האגדי השלים, במעט או בהרבה, את ההכרה, ירדה חמימות חדשה לעולמנו. בשירת "המתמיד" הצליח להביא לידי התנגות ראשונה את רוממות המקרא ואת "ניגון הגמי הא" מה שלא עלה בידי יל"ג (או עלה במדה מועטת מאד) ב"שני יוסף בן שמעון", ואפשר שבגלל זה היתה זאת אולי השירה המלאה ביותר אשר שר לנפשו ואשר שר לדורו. בתרועת לב עצורה זו, בתלונה זו שבהכנעה — בצי"ר וזיר זה של מקרא ואגדה הבקיע אל לב דורו, חידש את פני המסורת ואותה, שעה גם עקר אותנו ממיצר החומה.

כל שבגר — התחוק בדעתו, שמן האגדה תבוא גאולת היצירה העברית, שעלינו להתפרק, "עדיי השוא הנוצצים" ולמצוא את הדרך אל מעונותיה העזובים של שירת העם. בחרדת שמחה אגר ל"ספר האגדה" את נטפי השירה שגשגתו בדרך נס, ותבע מאתנו שמירתם, הבנתם, התחדשותם בנפשנו, בהכרתנו. לא את תפקיד עצמו בלבד, כי אם את תפקיד כל הדור ראה בחידוש האגדה. כל שהוסיף לעסוק בה, הוסיף לחבבה — הוסיף להשתומם שמקור חיים ויצירה זה הופקר לימים רבים ואין איש גותן דעתו עליו. כל ימיו קנא לכבודה, היה סניגורה הנאמן, ודאי שחרד למקרא, חחד להלכה, לשירת ספרד, ליצירת העם המאוחרת. משטיפל באיזה דבר, מיד נעשה סניגורו, הגלהב, אבל בהתפעלותו מן האגדה עמד כל ימיו, לא היה יום שלא גילה בה מטמון לא שערותו. לא